

Det dialogiske aspekt i sprogbrugen.

Anmeldelse af Nina Møller Andersen, *Bachtins sprogbrugsbegreber. Ordet i livet og ordet i kunsten*. København: U Press. 2021 (168 sider)

MERETE BIRKELUND

Som det fremgår af bagsideteksten på Nina Møller Andersens bog, *Bachtins sprogbrugsbegreber. Ordet i livet og ordet i kunsten*, hører Michail Bachtin til blandt de ”mest citerede tænkere i nyere tid”, navnlig inden for litteratur- og kulturstudier. Alligevel hersker der stor forvirring om definitionen og brugen af hans centrale grundbegreber, som ikke bare i oversættelse, men selv i hans egne værker, kan virke diffuse. Med denne bog får vi endelig en samlet beskrivelse af Bachtins begreber, som hjælper den Bachtin-interesserende med at skabe sig et klart overblik over hans begrebsapparat. Nina Møller Andersen (herefter NMA) har beskæftiget sig med Bachtin i rigtigt mange år, så vi præsenteres her for en gennemgang af Bachtin, hans værk og begreber af en meget kyn-dig Bachtin-læser, der oven i købet har den fordel at kunne læse hans værker på originalsproget. Man føler sig derfor i overordentlig trygge og kompetente hænder gennem læsningen af denne lille, men særdeles grundige gennemgang af Bachtins sprogbrugsbegreber.

BOGENS OPBYGNING

NMAs bog om Bachtins sprogbrugsbegreber giver en glimrende og detaljeret indføring i Bachtins værk. Bogen består af et forord, der giver en oversigt over bogens opbygning samtidig med en ganske kort introduktion til den interesse, der gennem efterhånden mange år har været for Bachtins værker. Interessen for Bachtin har navnlig vist sig inden for litteratur-, kultur- og pædagogikstudier. Imidlertid har også sprogvidenskaben gennem snart et par årtier ladet sig inspirere af Bachtins teorier. Fælles for alle disse studier, uanset fagområde, er det dog, at de

bygger på læsning og fortolkning af Bachtins værker og teorier i oversættelse og af værker om Bachtin med den deraf følgende usikkerhed om den rette udlægning af Bachtins begrebsapparat. Gennem hele sit liv samarbejdede Bachtin med andre forskere og udviklede og gentænkte konstant sine begreber med inspiration fra disse samarbejder. Det har betydet, at også i Bachtins egne værker hersker der forvirring om begrebernes entydighed. Dertil kommer at forskellige læsninger og tolkninger af Bachtins idéer har resulteret i en vis fluktuation i den konkrete anvendelse af hans filosofiske grundbegreber, alt afhængig af akademisk fagområde. Navnlig inden for sprogvidenskaben savnes der således et konsistent og entydigt begrebsapparat, som tager direkte udgangspunkt i Bachtins værker på originalsproget, og her tilbyder NMAs bog med sit fokus på både teoretiske og praktiske aspekter et solidt og systematisk analyseredskab til sproglige studier, fx inden for dagligdags talesprog, men også til brug for litterære undersøgelser.

Efter forordet følger en oversættelse af Bachtins tidligst kendte artikel om kunst og ansvarlighed. Kapitel 1 giver en kort introduktion til Bachtins liv og værk samt en oversigt over en række forskellige læsninger af hans værker med den deraf følgende forvirring, der hersker om brugen og fortolkningen af hans begreber. I kapitel 2 gennemgås Bachtins sprogbrugsbegreber med særlig fokus på det dialogiske. Hvert enkelt begreb beskrives i særskilte underkapitler i dette centrale kapitel af bogen. Læseren opnår herved en klar forståelse for hver enkelt af de gennemgåede begreber. Bogen afsluttes med en fyldig litteraturliste, der indeholder såvel referencer til Bachtins egne værker som til forskellige læsninger af dem.

BOGENS TITEL

NMA forklarer valget af titlen *Ordet i livet og ordet i kunsten* i bogens forord. Den stammer fra en artikel, skrevet af en af Bachtins vigtigste samarbejdspartnere i Bachtin-kredsen, V.N. Volosjinov. Netop livet og kunsten blev i denne kreds anset som uadskillelige og som værende i dialogisk forbindelse. Ifølge Bachtin bygger al sprogbrug på det dialogiske, dvs. ”intet ’jeg’ uden et ’du’” (s. 7); der ligger med andre ord ”et personligt ansvar i denne dualisme som det kommer til udtryk i Bachtins første trykte værk ”Kunst og ansvarlighed”, [...] en ansvarlig-

hed i forhold til ordet i livet (sprogbrugen) og ordet i kunsten (litteraturen)” (s. 7-8). Det dialogiske går igen i Bachtins egne værker. Han varierede løbende tankegangen om det dialogiske, hvorfor en læsning af hans værker til tider kan forekomme som gentagelser. Dette gør sig også gældende for læsningen af NMAs bog, men hun imødekommer en eventuel kritik ved at slå fast, at der naturnødvendigt i hendes gennemgang af Bachtins begrebsapparat vil forekomme en række gentagelser, da disse er nødvendige for en solid forståelse af Bachtins idéer. Det betyder desuden, at bogens kapitler både kan læses kronologisk, men også uafhængigt af hinanden, hvis man ønsker at fokusere på specifikke aspekter af Bachtins tanker.

Med den indledende oversættelse af Bachtins artikel om kunst og ansvarlighed sættes rammen for essensen af Bachtins idéer, tanker og filosofi, nemlig idéen om det dialogiske aspekt i sprogbrugen. NMAs oversættelse af Bachtins tidligst kendte arbejde fra 1919 benyttes som en slags præludium til bogen. Allerede her møder vi den dialogiske tankegang, som når Bachtin skriver ”Livet og kunsten skal ikke blot bære et gensidigt ansvar, men også skyldfølelse over for hinanden. Digteren skal huske, at hans poesi er skyld i livets banale prosa, og vi almindelige mennesker skal vide, at vores manglende fordringsfuldhed og seriøsitet i livets spørgsmål er skyld i kunstens goldhed” (s. 14). Det er med andre ord det dialogiske, som forbliver et centralt element i Bachtins forfatterskab hele livet.

BACHTINS LIV OG VÆRK, LÆSNINGER OG BEGREBSFORVIRRING

Som angivet i forordet til bogen gør NMA opmærksom på betydningen af et vist kendskab til Bachtins liv for at få en forståelse dels for hans måde at skrive på dels for hans samlede værk og idégrundlag. I kapitel 1 forsynes med en kort, men meget nyttig beskrivelse af Bachtins liv, som giver læseren en fin forståelse af sammenhængen mellem hans liv og værk. Det er også dette kapitel, der forklarer og illustrerer de mange forskellige læsninger af Bachtins værk og den deraf følgende begrebsforvirring, som ikke udelukkende skyldes Bachtins egne, til tider uklare og upræcise, definitioner, men også de mange, til tider divergerende, oversættelsesvalg, der er truffet gennem tiden.

Bachtins værker begyndte at udkomme i 1960'erne og 1970'erne. Det er interessant, men ikke overraskende, at vide, at der i disse værker findes specielle henvisninger og tilføjelser, som var nødvendige for at få udgivelsen igennem den daværende censur. Indflydelsen fra medlemmerne, specielt Medvedev og Volosjinov, i Bachtin-kredsen, der blev opløst i 1920'erne, nævnes også som en vigtig parameter for forståelsen af Bachtins begreber, der for øvrigt opstilles sidst i dette kapitel med tydelig angivelse af hvilket værk, der behandler det pågældende begreb eller den pågældende retning inden for fx filosofi, litteratur- eller kulturteori.

Det er uomtvisteligt, at Bachtin har øvet enorm indflydelse på en lang række fagområder. Den store interesse for Bachtin kan ifølge NMA forklares på flere måder: For det første de mange myter, der er opstået omkring hans liv. For det andet den herskende usikkerhed om, hvem der er den egentlige forfatter til teksterne. Mange af teksterne er givetvist et resultat af diskussioner mellem medlemmerne i Bachtin-kredsen. En tredje grund angives at være den tid, værkerne blev udgivet i, og under hvilken censur var fremherskende. Det kan forklare, hvorfor Bachtin ikke benyttede sig af præcise henvisninger eller slet ikke brugte henvisninger, da det vigtigste var at få værkerne udgivet. Desuden anfører NMA, at Bachtin aldrig definerede sine begreber klart, hvilket selvfølgelig gør læsningen af hans værk vanskeligere og er grobund for mange forskellige tolkninger af samme begreb. Endelig påpeger NMA, at en væsentlig årsag til begrebsforvirringen skyldes oversættelserne af hans begreber. Ved oversættelse vil der altid opstå forskydninger, idet oversættelse ikke bare er en 1:1-proces. Som eksempler på variationer over begreber nævnes det russiske ord *slovo*, der både kan betyde *ord* og *diskurs*. Et andet eksempel er *heteroglossia*, der er skabt af oversætteren Michael Holquist på baggrund af tre af Bachtins begreber. Eksemplerne illustrerer således en af årsagerne til de uklare fortolkninger af Bachtins tanker og begreber, idet oversættelserne ikke altid til fulde har formået at overføre Bachtins ord og begreber korrekt. I stedet er resultatet blevet en række forskellige og til dels divergerende tolkninger. NMA nævner ydermere, at Bachtin ikke altid selv benyttede samme ord for samme begreb på grund af hans skrivestil, som er karakteriseret ved en hyppig anvendelse af metaforer og variationer i hans stræben efter sproglig

æstetik. Alt dette er medvirkende til en stor grad af begrebsforvirring og -variation med deraf følgende uklarhed. Netop begrebsforvirringen tages op i den sidste del af kapitel 1, hvor NMA på glimrende vis illustrerer, hvorledes diskursbegreberne fluktuerer i forhold til Bachtins oprindelige beskrivelse af dem, ligesom vi også her finder en oversigt, der viser variationen i brugen af hans sprogbegreber. Disse to oversigter giver allerede her i bogens første kapitel en god forståelse for, hvorfor det kan være så vanskeligt at tale om Bachtin ud fra en fælles grundforståelse.

BACHTINS SPROGBRUGSBEGREBER

Efter således at have udstyret læseren med god og nyttig baggrundsviden, gennemgås Bachtins sprogbrugsbegreber i bogens andet kapitel, 'Bachtins sprogbrugsbegreber', der udgør resten af bogen. I kapitlet tager NMA fat på de væsentlige begreber, dvs. *det fremmede ord*, *polyfoni*, *superadressaten*, *heteroglossia*, *talegenrer*, *intonation* og *kronotopen*. Hun lægger dog ud med en generel introduktion til *det dialogiske*, der, som tidligere nævnt, er det helt centrale overbegreb i Bachtins filosofi. Begrebet diskuteres ud fra forskellige fortolkninger, som har / har haft betydning, ikke mindst inden for litteraturteori. Dialogismebegrebet er ligesom så mange andre af Bachtins begreber løst defineret og har følgelig givet anledning til uoverensstemmende tolkninger og anvendelser. I den sammenhæng nævnes bl.a. Julia Kristevas definition af begrebet: "[dialogisme] er den term der betegner [...] diskursernes dobbelte tilhørsforhold til et 'jeg' og til den anden" (s. 33). Netop Kristevas læsning af Bachtins dialogismebegreb gav Norman Fairclough anledning til at tale om begrebet *intertekstualitet*.

Som læser får man et godt indblik i Bachtins tanker om det dialogiske gennem en række velvalgte citater, således fra artiklen *Tekstens problem*, hvor Bachtin siger "Der hvor der ikke er ord, hvor der ikke er sprog, kan der heller ikke være dialogiske forhold [...]. Dialogiske forhold er meningsmæssige relationer mellem alle, mulige ytringer inden for kommunikation" (s. 34). For Bachtin eksisterer dialogiske relationer kun mellem ytringer.

Bachtin var på mange områder forud for sin tid, hvilket vises gennem hans kritik af, at samtidens lingvister ikke kunne se sprogets dialogiske

dimensioner. Han indfører begrebet *metalingvistik*, som han beskriver således: ”det endnu ikke i enkeltdiscipliner adskilte studium af de sider af sprogets liv, som – og det med rette – overskrider lingvistikens grænser” (s. 35). Dette indledende kapitel illustrerer glimrende, hvorledes den dialogiske tankegang er gennemgående i hele Bachtins idégrundlag og filosofi, og kapitlet forekommer, uagtet dets relativt korte længde, som et væsentligt grundlag for forståelsen af bogens øvrige kapitler.

I kapitel 2.2 ’Det fremmede ord, tjuşoo slovo’ forklares Bachtins brug af *tjuşoo slovo* (’det fremmede ord’). Oprindeligt blev det brugt af Bachtin som centralt for den polyfone roman og tostemmigheden. Igen er der, ifølge NMA, tale om et begreb, som Bachtin ikke har givet nogen præcis definition, men NMA foreslår følgende operationelle definition: ”[D]et fremmede ord, tjuşoje slovo, er ethvert ord der ikke er mit, men der er altid spor af det i mit ord. Mit ord er således også tjuşoje slovo for alle andre, ligesom der er spor af mine ord i deres ord” (s. 42). Imidlertid kompliceres denne tanke atter af Bachtins anvendelse af synonymer for samme idé, hvilket der gives en række eksempler på, fx tjuşoe slovo (’fremmed ord’), tjuşaja (’fremmed tale’), slovo drugogo (’en andens ord’). Angiveligt er det mest brugte begreb hos Bachtin tjuşoje slovo, hvilket han benytter både om *langue* i saussuresk forstand men også om *parole*, altså om ytringer. De andre varianter har primært været anvendt af litterater. For at tydeliggøre begrebets anvendelighed illustrerer NMA interaktionen mellem slovo og tjuşoje slovo i en kommunikationsmodel, som grafisk præsenterer de tre hovedretninger for det fremmede ords indflydelse på vores ord, henholdsvis en regressiv retning, en progressiv retning og den centripetale retning. Afsnittet afsluttes med nogle konkrete eksempler fra hverdagslivet, hvoraf det tydeligt fremgår, hvor ’elastisk’ det fremmede ord i virkeligheden er, gående fra et enkelt sem til selve ytringens budskab (illokutionen). Ud fra NMA’s gennemgang af det fremmede ord som et helt centralt begreb inden for områder som bl.a. sprog som handling og sprog som kommunikation, kan det undre, at det ikke har været diskuteret mere, en undren, som NMA også selv fremfører.

Kapitel 2.3 er helliget ’Polyfoni og det tostemmige ord’. Polyfonibegrebet er hos Bachtin udelukkende et litterært begreb, som han introducerer i sin bog om Dostojevskij fra 1929. Ifølge Bachtin er

Dostojevskij skaber af den polyfone roman, hvor både forfatter og romanens helte besidder fuldgylde og ligeværdige stemmer, hvilket betyder, at i modsætning til den monologiske roman fremstilles forfatteren ikke som alvidende. Polyfonibegrebet er helt centralt i Bachtins litteraturteori. NMA giver læseren en grundig gennemgang af den litterære anvendelse men viser også, hvordan begrebet har inspireret en lang række lingvister, der imidlertid ikke anvender begrebet på helt samme vis; således ses inspirationen fra Bachtin tydeligt hos bl.a. Nølle et al. (2004) og hans tolkning af polyfonibegrebet i den skandinaviske polyfoniteori, ScaPoLine, hvor forskellige former for tistemighed finder anvendelse i en række sproglige analyser. Som afslutning på kapitlet finder vi en overskuelig oversigt over nogle eksempler på det tistemige ord i dagligdags sprog, ligesom der gives illustrative eksempler på, hvorledes Bachtins polyfonibegreb og idéen bag det tistemige ord har relevans ikke mindst for sproglige analyser.

Herefter følger en gennemgang af begrebet 'superadressaten' i kapitel 2.4. Begrebet findes hos Bachtin i et ufærdigt arbejde *Teksten som problem i lingvistik, filologi og andre humanistiske videnskaber. Forsøg på en filosofisk analyse*. Da der er tale om et ufærdigt arbejde uden klare og entydige definitioner, ser vi her endnu et eksempel på, hvor vanskeligt det kan være at arbejde med Bachtins begrebsapparat. For at indkredse superadressaten, også kaldet 'den tredje', stiller NMA spørgsmålet om, hvad begrebet egentlig kan bruges til. For at nå frem til en definition tyer NMA til andres fortolkninger af begrebet og når frem til forskellige typer, henholdsvis en superadressat på idéplanet og den såkaldte 'tredje deltager' på et kommunikationsteoretisk plan. På idéplanet foreslår NMA at underinddele superadressaten i fire undertyper: "1. ideen at blive hørt, 2. den 'evige' læser, 3. en speciel diskurs (svarende til Faucaults diskursorden) og 4. videnskabsmanden der arbejder med superadressaten" (s. 81). En lignende underinddeling gør sig gældende for den tredje, der ligeledes underinddeles i henholdsvis "1. medlytteren som afsender er bevidst om, 2. den der tilfældigt kommer forbi og tager ordet, og 3. publikum til en dialog" (s. 82). Problematikken er ikke ny; mange andre har arbejdet med lignende tanker inden for sproghandlings- og kommunikationsteorier. Hvorvidt disse kunne drage fordel af Bachtins differentierede opfattelse af en tredje modtager, er

NMA ikke i tvivl om. Omvendt er man som læser heller ikke i tvivl om, hvor NMAs sympati ligger.

Kapitel 2.5 er helliget 'heteroglossia' og er et af bogens længere kapitler. Begrebet er tæt knyttet til Bachtin, men det er ikke et begreb, han selv har brugt. Det er derimod skabt af hans amerikanske oversættere, Holquist og Emerson, ud fra tre begreber, nemlig 'forskelligtale', 'forskelligsprogethed' og 'forskelligstemmethed'. Atter engang gør NMA opmærksom på den manglende konsekvens og præcision hos Bachtin, der anvender flere former for "stemmighed" (s. 87). Således betyder 'flerstemmighed', at der er flere stemmer til stede, dvs. således som polyfonibegrebet traditionelt bruges, dog med den væsentlige forskel at for Bachtin er polyfoni flerstemmig, mens flerstemmighed ikke nødvendigvis er polyfon. Beskrivelsen af heteroglossia og brugen heraf illustrerer klart, hvilke problemer der er opstået som resultat af, at tre begreber er smeltet sammen til ét. Ydermere fremgår det tydeligt, at ingen tilsyneladende har været synderligt bevidste om de konsekvenser, dette har medført for tolkningen af Bachtins begreber. Som illustration følges diskussionen af en lang række citater fra forskellige forskeres anvendelse af begrebet, og NMA sammenfatter det hele i en konklusion, hvorefter det fremgår at begrebet heteroglossia benyttes inkonsekvent og vagt, at det som regel udelukkende bygger på Holquist og Emersons oversættelse, og at begrebet ikke defineres af de forskere, der anvender det. Kapitlet afsluttes med en gennemgang af de tre niveauer i heteroglossia, ligesom dets anvendelighed påvises gennem analyse af et eksempel på urbant dansk ungdomssprog.

Kapitel 2.6 om talegenrer indledes af et citat fra Bachtins værk, *Talegenrer*, fra 1952-53: "After all, language enters life through concrete utterances (which manifest language) and life enters language through concrete utterances". NMA ser citatet som en kondensering af Bachtins syn på sprog i brug og på hans opfattelse af genrer generelt. Hun slår fast, at dette værk bør opfattes som Bachtins mest sproglige værk. Formålet med kapitlet er at vise, at talegenrer kan sammenlignes med talehandlinger. Bachtins genrebegreb bruges af henholdsvis litterater og lingvister, hvilket vises ved henvisninger til konkrete forskeres arbejder. Et underkapitel er helliget Medvedevs genrebegreb, som Bachtin tydeligt har ladet sig inspirere af, hvilket fx viser sig ved enigheden om at

opfatte et værk som en ytring. Ligesom hos Saussure ses hos Bachtin et skarpt skel mellem sprogsystemet og sprogbrugen og mellem sætningen og ytringen, dog med den forskel, hvilket tydeligt fremgår af NMA's beskrivelse, at for Bachtin er det interessante genstandsfelt sprogbrugen, idet "ytringen og genrebegrebet [er] bestemt af kommunikations-situationen, forankret i tid og kontekst, som en meddelelse mellem afsender (autor) og modtager (adressat)" (s. 123). Dernæst følger et afsnit, hvor Bachtins ytring sammenlignes med Austins og Searles sproghandlinger. De to tilgange ligner hinanden, men NMA påpeger, at Bachtin går videre end dagligsprogsfilosofferne: "Han overskrider med sin metalingvistik lingvistikens grænser og fører sproghandlingen over i litteraturen, kulturen [...]" (s. 124-25). Hvorvidt de har kunnet lade sig inspirere af hinanden forbliver dog et åbent spørgsmål.

De sidste afsnit i dette kapitel omhandler primære og sekundære talegenrer og idéen om transformationen fra primær til sekundær talegenre. Dette illustreres med en række konkrete eksempler, hvor NMA med stort held viser, hvorledes Bachtins talegenreanalyse viser sin operationelle værdi. Slutteligt i dette kapitel omtales yderligere andre genre-relevante Bachtin-begreber som *intonation*, *kronotopen* samt *intertekstualitet*. De to første behandles i bogens to sidste kapitler.

For Bachtin var begrebet intonation knyttet til talesprog og dermed til ytringen. Interessant er det, at NMA her konstaterer, at begrebet intonation hos Bachtin faktisk er ganske klart defineret, mens brugen af det i forskningen til gengæld er upræcis. For Bachtin er intonation knyttet til ytringen og vil altid være ekspressiv og udgøre et element i kommunikationen. Selv om intonationsbegrebet anvendes inden for litteratur- og kulturstudier, er det vigtig for NMA at fastslå, at det hos Bachtin er et sprogligt fænomen.

Kronotopen er det sidste af Bachtins begreber, der behandles. Det er et litterært begreb, der betegner forholdet mellem tid og sted, som bidrager til at give det litterære værk sin narrative substans, men begrebet er lige så relevant for sprogvidenskaben. Netop det at kronotopen er sprogligt forankret betyder, ifølge NMA, at den må efterlade sig spor i sproget. Efter en generel indledende beskrivelse af kronotopen gives en række eksempler på analyseområder, hvor dens relevans synes evident: den kognitive semantiks opfattelsesmønstre, deiksis og semantiske rol-

ler. Disse tre områder illustreres gennem en analyse af digte fra Søren Ulrik Thomsens digtsamling *Rystet spejl* (2011), hvorved betydningen af kronotopen som begreb tydeligt fremgår. Som NMA slutteligt og med Bachtins ord siger, så ”er det litterære så vel som det talte sprog et skatkammer af kronotopiske billeder” (s. 162).

Der er tale om en glimrende indføring i Bachtins værk. Det fremgår tydeligt og meget klart, hvorledes det dialogiske aspekt er det overordnede omdrejningspunkt hos Bachtin. NMA beskriver og forklarer hele bogen igennem meget kyndigt Bachtins idéer og filosofi og illustrerer hans begrebsapparatet med konkrete og præcise sprogbrugsanalyser, som gør forståelsen og relevansen af begrebsapparatet tydelig.

Som nævnt indledningsvist føler man sig som læser taget i hånden af en kompetent og russisk-kyndig Bachtin-læser. Bogen har den helt klare fordel, at vi her møder en samlet gennemgang af Bachtins sprogbrugsbegreber og at gennemgangen bygger på læsning af Bachtins værk på originalsproget. At der til tider forekommer nogen gentagelse i kapitlerne, kan afstedkomme en vis kritik, men faktisk forstummer kritikken, når man efter endt læsning af bogen har fornemmelsen af at have opnået en grundig indsigt i Bachtins begrebsverden. Nina Møller Andersens lille bog om Bachtins sprogbrugsbegreber kan klart anbefales på grund af dens grundige, klare og kompetente gennemgang af M.M. Bachtins komplicerede værk og begrebsapparat.

Merete Birkelund, lektor

Institut for Kommunikation og Kultur, Aarhus Universitet

rommbi@cc.au.dk